

РОЗДІЛ IV.

АРЕАЛЬНЕ ВИЯВЛЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ У ГОВІРКАХ ХАРКІВЩИНИ

Традиційно дослідження з діалектології супроводжуються лінгво-географічними коментарями. Цей розділ не претендує на цілковиту вичерпність. Проблема просторового функціонування лексики на українських теренах загалом і центральнослобожанському зокрема ще потребує подальших дослідницьких пошуків. Тут ми на матеріалі аграрної лексики окреслюємо характерні для говірок Харківщини типи ареальної поведінки лексем.

Дослідники різних структурних рівнів слобожанських говірок К. Д. Глуховцева [Глуховцева 1992], В. В. Лєснова [Лєснова 1999], З. С. Сікорська [Сікорська 1972], Б. А. Шарпило [Шарпило 1959] та інші уже відзначали відсутність у цьому мовленнєвому масиві чітко вираженого протиставлення діалектних зон. Ця риса характерна і для говірок Харківщини, у яких найбільша кількість міжговіркових відмінностей пов'язана, як правило, з неоднаковим репертуаром лексем на позначення тієї або іншої реалії в різних населених пунктах регіону, з неоднаковою функціональною активністю репрезентантів семи, наявністю лексичних паралелізмів, дублетів, синонімів у межах говірок як окремих діалектних систем.

Ареальні особливості цього територіально-мовленнєвого утворення впливають із загальних ознак південно-східного наріччя. Невиразне протиставлення говірок даного масиву, відсутність чітких ізоглос, якими б відділялися центральнослобожанські говірки від інших утворень слобожанського типу, — ці риси виявляються й у внутрішньому членуванні досліджуваного регіону. Суцільний ареал, створюваний репрезентантами семем, не дає можливості виділити окремі діалектні зони, які б мали достатню кількість специфічних ознак. Однак, на нашу думку, залишати поза увагою питання просторового протиставлення репрезентантів сем було б неправомірним, оскільки картографування зафіксованих у говірках матеріалів показало, що для обстежуваного регіону характерним є кілька типів

ареальної поведінки лексем. Це, зокрема, мінімальна диференціація досліджуваних говірок, яка спостерігається переважно в тих випадках, коли кількість синонімічних утворень є незначною (переважно 2–3 номени), а репрезентантами сем у більшості говірок є лексеми, спільні з літературною мовою, а тому і функціонально підтримувані нею. Так, наприклад, значення «один зубок часнику» репрезентоване майже в усіх обстежених населених пунктах лексемою *зубб́ок*, інші репрезентанти мають незначне виявлення — *зубчик* (у двох селах — Токарівці Дворічанського і Шестаковому Вовчанського району) і *дóл'ка* (в одному населеному пункт — Новій Іванівці Лозівського району). Репрезентантом семіми «часник», як правило, виступає лексема *часні́к*, рідше — *часно́к*, форми *ч'існо́к* і *ч'есно́к* є спорадичними. Значення «цибуля, сплетена в косу» передається переважно назвою *в'іно́к*, лексема *коси́ц'а* виявлена в 9 населених пунктах, репрезентант *плéтенка* є спорадичним (Федорівка Великобурульцького району). Семема «хрін» представлена в 47 селах лексемою *хр'ін*, у 10 населених пунктах — *хрон*, і в трьох — *хрен*. Репрезентантом значення «м'ята» в 52 обстежених селах є *мйáта*, в 6 населених пунктах — *мн'áта*, в 2-х пунктах (Федорівка Великобурульцького і Олександрівка Золочівського району) — *м'áта* (див. карту 2.). Семема «вибирати картоплю під час копання» майже в усіх обстежених пунктах представлена лексемою *виби́ра́т'*, у 3-х селах — номеном *зби́ра́т'* (Першотравневе Богодухівського і Черемушна та Яблунівка Валківського району), а в Слобідці Краснокутського вона репрезентована формою *уби́ра́т'*.

Мінімальна диференціація центральнослобожанських говірок може бути зумовлена і функціонуванням майже в усіх говірках досліджуваного континууму однієї назви як лексичного маніфестанта певної семі. Наприклад, значення «спаржева квасоля (спаржа)» репрезентоване лексемою *спáржа*, і лише в одному населеному пункті — Олександрівці Золочівського району — поряд із цим найменуванням функціонує номен *стр'учковá квасо́л'а*. Семема «пастернак» на Харківщині має такі вияви: *пастерна́к* (у всіх досліджених пунктах) і зрідка *б'ілий ко́р'ін'* (Зарічанка і Солоницівка Дергачівського району). Тільки однією назвою репрезентоване значення «салат»: *салáт* (у всіх обстежених пунктах).

Семема «держак сапи» представлена у центральнослобожанських говірках лексемою *держáк*, а в селах Валківського району — Черемушній і Яблунівці — поряд із цим словом функціонує номен *черенóк*.

Значення «знаряддя у вигляді довгого зігнутого ножа, яким жнуть» репрезентоване в усіх обстежених пунктах однією лексемою — *серп*. Однією назвою представлена і семема «ручка серпа» — *ру́чка* (в усіх досліджених пунктах). Значення «коса» маніфестоване на Харківщині лексемою *ко́са*, проте у Слобідці Краснокутського району вживається і слово «скісок» (знаряддя для косіння трави і зернових культур, менше розміром від звичайної коси, і з коротшою, ніж у неї, ручкою). Семема «передня звужена частина коси» репрезентована в усіх обстежених пунктах номеном «носок», проте у селі Шляхове (Коломацький район) поряд із цією назвою функціонує лексема *нос*, а в Губарівці Богодухівського — *зв́ужене полотни́ш'є* (див. карту 1.). Значення «вузька дощечка для гостріння коси, покрита смолою з піском або цементною масою» представлене на території Центральної Слобожанщини номеном *манта́чка*, який є єдиним репрезентантом цієї семи у досліджуваних говорах. Значення «жниварка, машина, якою скошують злакові» представлене такими лексемами: *жнивáрка* (в усіх обстежених пунктах), *жа́тка* (Токарівка Дворічанського, Олександрівка Золочівського, Слобідка Краснокутського, Нова Іванівка Лозівського, Шестакове Вовчанського районів), *коса́рка* (Першотравневе Богодухівського, Зарічанка й Солоницівка Дергачівського, Костянтівка Зміївського, Нова Іванівка Лозівського).

Семема «місце, де молотять» репрезентоване в усіх досліджених пунктах номеном *т'ік*, а в деяких із них, зокрема Першотравневому Богодухівського району, Федорівці Великобурлуцького, Мірошниківці Коломацького, Мартовому Печенізького району, поряд із цією назвою функціонує фонетичний варіант *ток*.

Значення «віз, загальна назва» представлене у центрально-слобожанських говорах такими лексемами: *в'із* (у всіх обстежених пунктах), *воз* (у Зарічанці й Солоницівці Дергачівського району, Першотравневому Богодухівського, у Новоолександрівці й Касянівці Сахновщинського Коломацького району, Новій Іванівці Лозівського, у Шляховому й Мірошниківці району, Новій Іванівці Лозівського, Федорівці Великобурлуцького, у Червоноармійському й Устимівці Зачепилівського району, Малих Кринках Шевченківського, Олександрівці Золочівського, у Печенігах, Артемівці й Мартовому Печенізького району), *пово́зка* (Зарічанка й Солоницівка Дергачівського району, Першотравневе Богодухівського району, Мечебилове Барвінківського, Веселе Первомайського, Рогозянка Великобурлуцького району).

Харківщині властивий і мозаїчний характер просторової поведінки лексичних елементів, що зумовлено, перш за все, однією з найхарактерніших особливостей словникового складу новостворених говорів — розгалуженими синонімічними рядами найменувань у межах говірки та наявністю значної кількості ареальних опозитів на позначення тієї ж семи. Наприклад, окремі значення, пов'язані з номінацією сільськогосподарських рослин, можуть мати у харківському ареалі від 10 до 19 репрезентантів. До таких належать, зокрема семими «квасоля з витким стеблом» — 19 репрезентантів, «квасоля з невитким стеблом» — 19, «соняшник» — 11 (див. карту 3.), «стовбур редьки» — 12, «насінний пагін часнику» — 15, «одне стебло гарбуза з листям» — 12, «середина розрізаного кавуна» — 17, «стрижнева частина моркви» — 10, «цибуля-сіянка» — 10, «листя молодій цибулі» — 10.

Семими, пов'язані з номінацією сільськогосподарських робіт, мають у центральнослобожанських говірках, як правило, від 3 до 7 (в окремих випадках і більше) репрезентантів. Наприклад, «знімати зерно з качанів кукурудзи» — 8 маніфестантів, «перевертати вилами покіс на другий бік, щоб повністю просушити його» — 6, «оранка» — 4, «час і процес висівання зернових культур» — 4, «час і процес перевезення снопів, сіна з поля» — 3, «копання городу» — 7, «обробляння городу після скопування» — 4, «поливання городини» — 4, «спушування землі і обгортання нею стебел рослин, зокрема картоплі» — 7, «виконувати весняні сільськогосподарські роботи» — 5.

Значення, пов'язані з найменуваннями сільськогосподарських знарядь, мають на Харківщині переважно від 4 до 9 репрезентантів, а в окремих випадках — 10–11. Так, наприклад, сема «залізні вила з чотирма ріжками» має 11 репрезентантів, значення «залізні вила з трьома ріжками» — 10, «частина плуга, що сполучає між собою чепіги» — 9, «частина плуга, якою він пересувається по дну борозни» — 9, «шкіряний шнурок, яким з'єднані капиці держак і бича» — 6, «нерівність, горбик на полотні коси від невмілого клепання» — 9, «коваделко, на якому клепають косу» — 7, «верхній потовщений край полотна коси» — 6, «один із зубів на валку граблів» — 4, «пристрій, механізм для одержання січки» — 7.

Семими, пов'язані з номінацією господарських приміщень, мають у центральнослобожанському ареалі від 4 до 10 репрезентантів, а в окремих випадках і до 13 («загорода для свиней»). Наприклад, значення «приміщення для зимівлі бджіл» має 10 маніфестантів, сема «невеликий отвір у стелі погребу, льоху для виходу пари і по-

ганого повітря» — 7, «похилий, із сходами спуск до льоху, передня частина, вхід до льоху» — 8, ««спеціально обладнане приміщення або яма для зберігання продуктів» — 5, «приміщення для зберігання сіна» — 10, «окрема неопалювана кімната в хаті для зберігання їстівних припасів і різних речей» — 6, «будівля для снопів, полови, соломи» — 4, «місце, на якому є хата з господарськими будівлями» — 4, «хлів для корів» — 5, «приміщення для овець» — 6, «приміщення для качок» — 7, «загорода для коней» — 8, «загорода для свійської птиці» — 7, «клітка для кролів» — 4.

Зауважимо, що кількість синонімічних назв (або ж словотвірних, особливо фонетичних варіантів) одного й того ж номена в певному селі може варіюватися від 1 до 5. Так, наприклад, значення «середина розрізаного кавуна» у селищі Солоницівка Дергачівського району репрезентована такими найменуваннями: *ба́рин'а*, *мйáкуш*, *серцеви́на*, *середі́на*, *середі́на*; в Олександрівці Золочівського району — *середі́нка*, *бал'ер'і́нка*, *москвá*; в Задонецькому (Зміївський район) — *середі́на*, *барáнчик*; Чемужівці Зміївського району — *барáн*, *баране́ц'*; у Першотравневому (Богодухівський район) — *ба́рин'а*, *ба́рин'ка*; Костянтівці Зміївського району — *середі́нка*, *мйáкот'*; у Новій Іванівці Лозівського району — *барáн*, *барáнч'ік*; у Старому Салтові, Іванівці, Вовчанських Хуторах (Вовчанський район) і Леб'язькому (Чугуївський район) — *душá*; у Шляховому Коломацького району і Старому Мерчику Валківського — *моско́ўка*; Черкаському Бишкіні Зміївського району — *ба́бка*; в Іллічівці Барвінківського — *барáнчик*, *баране́ц'*; у Пархомівці, Козіївці, Ковалівці (Краснокутський район) і Комунарі Харківського району — *барáн*, *середі́на*, у селі Токарівка (Дворічанський) — *мйакі́ш* (див. карту 4.). Семема «соняшник» у Солоницівці і Зарічанці Дергачівського району представлена 5 репрезентантами — *сб́йашник*, *сб́н'ашник*, *подсб́лнух*, *сб́н'ачник*, *подсб́лн'ечник*. П'ять маніфестантів маємо і в селі Іванівка Барвінківського району — *сб́йашник*, *сб́н'ашник*, *подсб́лнух*, *сб́н'ачник*, *сб́н'ах*. У Чемужівці Зміївського значення «соняшник» репрезентоване 4 лексемами — *сб́йашник*, *сб́н'ашник*, *подсб́лнух*, *пац'б́нух*, у Ков'ягах (Валківський район) — 3 (*сб́йашник*, *сб́н'ах*, *подсб́нух*). Трьома лексемами ця сема представлена також у селі Дмитрівка Первомайського району — *сб́йашник*, *подсб́лнух*, *сб́н'ах*; у Стариці Вовчанського і Федорівці Великобурлуцького, у селах Козача Лопань і Пересічне (Дергачівський район) — *сб́йашник*, *сб́н'ашник*, *подсб́лнух*; у Новоолександрівці Сахновщинського — *сб́йашник*, *сб́н'ашник*, *сон*, Задонецькому Зміївського району — *сб́йашник*, *сб́н'ашник*, *подсб́нух*; у селі Пристін

(Куп'янський район) і Смирнівці Лозівського — *сб́йашник*, *сб́н'ашник*, *подсб́нух*; у селі Іллічівка (Барвінківський район) — *сб́йашник*, *сб́н'ах*, *п'ітсб́нух*. Двома номенами значення «соняшник» репрезентоване у 35 обстежених населених пунктів, у 124 — одним.

Семема «загорода для свиней» у Новій Іванівці Лозівського району представлена 4 елементами — *загорода*, *загб́н*, *заг'ін*, *ст'ійло*; значення «лопатка на довгому держаку для очищення землі з полиці та лемеша плуга» у Костянтівці (Зміївський район) маніфестоване 4 формами — *істик*, *і́стик*, *чі́стилка*, *лопа́та*; сема «загрібання луннок, рядків після посіву насіння» представлена у центральнослобожанських говірках 3 репрезентантами — *загортáн':а*, *загр'ібáн':а*, *засипáн':а* тощо.

Мозаїчний характер просторової поведінки лексики у центральнослобожанських говірках зумовлений, зокрема, й такими чинниками: 1) впливом не тільки говірок південно-східних, а й північних і південно-західних діалектних типів на формування досліджуваного континууму, що спричинило якоюсь мірою співіснування різнодіалектних рис у говірках Харківщини. Так, наприклад, у частині центральнослобожанських говірок, зокрема в південних і рідше — у північних районах, побутують такі назви листя і стебел, як *гарб́у́зник*, *квасо́л'ник*, *ті́квеник*, які є характерними і для південно-західного ареалу. Імовірно, що ці утворення постали внаслідок узаємодії центральнослобожанських говірок із південно-західним ареалом; 2) географічне розташування досліджуваного діалектного континууму зумовило й наявність не лише міждіалектного, а й міжмовного контактування, зокрема, з російською мовою. Наприклад, семема «орати землю плугом» може бути репрезентована в говірках Харківщини двома лексемами — традиційною «орати» і російською (ситуативно) «пахати». Такі дублетні пари спостерігаємо, зокрема в Солоницівці (Дергачівський район), Костянтівці Зміївського району, Шевченковому (райцентр) та ін. Узагалі, як правило, такі лексичні паралелі є характерними для сільськогосподарської лексики Харківщини: *ора́ч* — *па́хар'*, *гарб́у́з* — *ті́ква*, *цибу́л'а* — *лук*, *каву́н* — *арбу́з*, *сб́н'ашник* — *подсб́нух*, *ко́шик* (соняшника) — *корзи́нка*, *в'і́чко* (картоплі) — *глазо́к* та ін.

Аналіз матеріалу виявив, що слово «віз» поширене на всій території Харківщини безвідносно до функції реалії. Крім того, встановлено, що типи возів розрізняються залежно від призначення: 1) перевезення снопів, сіна, соломи; 2) зерна; 3) дров. Відповідно до цих реалій є 3 групи лексем. Перша група — вози для перевезення

снопів, сіна, соломи. До неї належать лексеми *гарба́*, *мажа́ра*, *полуга́рбок* (картографуються репрезентанти семи «довгий віз із високими шаблюватими бортами для перевезення немолоченого хліба» — див. карту 5.). Друга група — вози для перевезення зерна. На Харківщині зерно транспортували, як правило, безтаркою (див. карту 6). Щоправда, його могли перевозити бричкою, ходком і фаетоном (*файато́ном*). Третя група вози — для перевезення дров. Їх на території досліджуваних говорів транспортували гарбою, ходком, дрогами, палубою (див. карту 7).

Картографування, звичайно, спонукає до виділення мікроареалів — окремих острівців на тлі суцільного ареалу, але для цього ми поки що не маємо достатньої кількості детальних матеріалів, тому й не наважуємося на таку спробу. Сподіваємося, що подальша робота у цьому напрямку — картографуванні діалектного фактажу — дозволить виділити мікроареали за власне лексичними даними.

Відзначимо, що для Харківщини властиве і неоднакове поширення значень одного і того ж слова в різних говірках регіону. Наприклад, «оранка» у центральнособожанських говірках має такі значення: 1) «обробка землі плугом, сохою»; 2) «рілля»; 3) «час орання». У першому з них це слово вживається майже в усіх обстежених пунктах; у другому «рілля» — в Солоницівці й Зарічанці Дергачівського району, у Мирному Краснокутського, у селі Мала Комишуваха Ізюмського р-ну, у Токарівці Дворічанського, у селі Новоолександрівка (Сахновщинський район), у Шевченковому і Малих Кринках Шевченківського району; у третьому «час орання» — у Пархомівці, Мирному, Слобідці Краснокутського, Яблунівці, Черемушній і Старому Мерчику (Валківський район), Костянтівці Зміївського, у селі Першотравневе і Губарівці (Богодухівський район), Шестаковому Вовчанського, у Токарівці Дворічанського району, Шевченковому, Солоницівці й Зарічанці Дергачівського району, Новій Іванівці Лозівського, Новоолександрівці Сахновщинського, у селі Шляхове (Коломацький район), Федорівці Великобурлуцького, у селі Мала Комишуваха (Ізюмський район) (див. карту 8). Складну семантичну структуру в центральнособожанських говірках має, зокрема, і слово «ріпа»: 1) «ріпа, турнепс», 2) «топінамбур, земляна груша», 3) «редька». Найпоширенішим на Харківщині є перше значення. У другому «топінамбур, земляна груша» слово «ріпа» вживається у таких населених пунктах: селі Городне (Краснокутський район), Дмитрівці (Первомайський), Жовтневому (Сахновщинський район), Іллічівці (Барвінківський), Наталиному (Красноградський район), Леб'язьому

(Чугуївський), у селі Черкаський Бишкін і Костянтівці (Зміївський район), Зарічанці й Солоницівці (Дергачівський), Шевченковому; у третьому «редька» — селі Першотравневе (Богодухівський район), Черемушній і Яблунівці Валківського району, Слобідці Краснокутського, Новоолександрівці Сахновщинського, Зарічанці й Солоницівці Дергачівського району (на позначення чорної редьки) (див. карту 9).

Слово ж «паренина» у центральнослобожанських говірках має два значення: 1) «земля зорана на зяб» і 2) «полова, січка, обпарена окропом для корму худобі». У досліджуваному ареалі це слово вживається, переважно, в другому значенні — «полова або ж січка, обпарена окропом для корму худобі», зокрема в таких населених пунктах — Сосонівці Нововодолазького району, Мирному і Слобідці Краснокутського, Старому Мерчику, Черемушній і Яблунівці (Валківський район), Костянтівці Зміївського району, Губарівці Богодухівського, Олександрівці Золочівського району. У селі Мала Комишуваха (Ізюмський район), у Шевченковому (райцентр), Шляховому Коломацького району лексема «паренина» виступає репрезентантом семи «земля зорана на зяб».

У досліджуваному ареалі спостерігаємо мінімальну диференціацію обстежуваних говірок, яка спостерігається переважно в тих ситуаціях, коли кількість синонімічних утворень є незначною, а репрезентантами сем у більшості говірок Центральної Слобожанщини є лексеми, спільні з літературною мовою, а тому і функціонально підтримувані нею. Мінімальна диференціація центральнослобожанських говірок може виникати і внаслідок функціонування майже в усіх говірках обстежуваного континууму однієї назви як лексичного маніфестанта певної семеми. Харківщині властивий також і мозаїчний характер просторової поведінки лексичних елементів, що зумовлено перш за все однією з найхарактерніших особливостей словникового складу новостворених говорів — розгалуженими синонімічними рядами найменувань у межах говірки та наявністю значної кількості ареальних опозитів на позначення тієї ж семеми. Міжговіркові відмінності центральнослобожанського територіально-мовленнєвого утворення можуть бути пов'язані й з функціонуванням у різних говірках Харківщини неоднакової кількості значень одного і того ж слова.

Отже, як бачимо, для обстежуваного регіону характерними є кілька типів ареальної поведінки лексем. Це, по-перше, мінімальна диференціація досліджуваних говірок, яка спостерігається переважно

в тих ситуаціях, коли кількість синонімічних утворень є незначною, а репрезентантами семем у більшості говірок є лексеми, спільні з літературною мовою, а тому і функціонально підтримувані нею. Мінімальна диференціація говірок Центральної Слобожанщини може бути зумовлена і функціонуванням майже в усіх говірках досліджуваного континууму однієї назви як лексичного маніфестанта певної семеми. По-друге, центральнослобожанському ареалові властивий і мозаїчний характер просторової поведінки лексичних елементів, що зумовлено перш за все однією з найхарактерніших особливостей словникового складу новостворених говорів — розгалуженими синонімічними рядами найменувань у межах говірки та наявністю значної кількості ареальних опозитів на позначення тієї ж семеми. Міжговіркові відмінності тут можуть бути пов'язані й з функціонуванням у різних говірках Центральної Слобожанщини неоднакової кількості значень того самого слова. Очевидно, що подальше картографування діалектного матеріалу дозволить виділити мікроареали за власне лексичними даними.

Співвідношення римська цифра-район Харківщини

I — Балаклійський р-н; II — Барвінківський р-н; III — Близнюківський р-н; IV — Богодухівський р-н; V — Борівський р-н; VI — Валківський р-н; VII — Великобурлуцький р-н; VIII — Вовчанський р-н; IX — Дворічанський р-н; X — Дергачівський р-н; XI — Зачепилівський р-н; XII — Зміївський р-н; XIII — Золочівський р-н; XIV — Ізюмський р-н; XV — Кегичівський р-н; XVI — Коломацький р-н; XVII — Красноградський р-н; XVIII — Краснокутський р-н; XIX — Куп'янський р-н; XX — Лозівський р-н; XXI — Нововодолазький р-н; XXII — Первомайський р-н; XXIII — Печенізький р-н; XXIV — Сахновщинський р-н; XXV — Харківський; XXVI — Чугуївський р-н; XXVII — Шевченківський р-н.